

MĂRTURII MEDIEVALE PRIVIND NUMELE ROMÂNILOR ȘI AL GRAIULUI LOR ÎN LIMBA ROMÂNĂ

Ioan-Aurel Pop*

Abstract: *The testimonies of this study undoubtedly bring some certainties to the forefront. First of all, they show that foreigners considered Romanians as Romanic and latinophones. Secondly, one can see that the Romanians (some of them) had the consciousness of their Romanity in the Middle Ages (that is, they knew that they were stemming from the Romans and, sometimes, they boasted about this origin). This contradicts the opinion – expressed in the past but present in some studies – that the Romanians took over the ideas of the Romanity of their own people from foreign authors, especially Italians, under the influence of humanism. Thirdly, the name the Romanians themselves used, in their own language, that of “Romanian” from Romanus, in contrast to the name of “Vlachs” or “Olachs” (given by others to the Romanians), is reflected. There is also evidence that in the 16th century, the name of “Vlach” / “Olach” began to be reckoned, in the Romanian environment, as not positive. In fact, however, independent of their perception, both ethnonyms – Rumanian / Romanian and Vlach / Wallach – prove the Romanity of the Romanians, the first (given by Romanians themselves) with an ethnic focus (because it comes from Romanus) and the second (given by foreigners to Romanians) with a focus on language (because it means latinophone, that is, a Romance language speaker). In the 16th century and later in the modern age, more and more often, the first scientific classifications of Romanian among the Romance languages are made (sometimes with reference to the prayer “Our Father”/“The Lord’s Prayer”) were made. Thus, in the Middle Ages and especially towards its end and during Renaissance, both certain Romanians and certain foreigners knew the Romanity of this people from the Lower Danube and from the Carpathians and stated it on various occasions, from linguistic treatises to letters, from diplomatic reports to travel notes, from chronicles to religious, political, literary, legal or philosophical works. The conclusion is that the Romanians have always called themselves Romanians or Rumanians and that, from time to time, foreign authors have noticed and recorded this in their writings.*

Keywords: testimonies about the Romanians’ names, the Romanians’ names, the Romanians’ Romanity, Romanians and Vlachs

Semnificația etnonimelor referitoare la românii din Evul Mediu până în secolul al XIX-lea, în ciuda unor laborioase studii pe această temă, este, pentru mulți intelectuali și chiar pentru unii istorici, o nebuloasă. Dificultatea constă în cele două etnonime folosite în trecut în legătură cu românii – vlah (cu variante) și

* Prof. univ. dr., Universitatea Babeș-Bolyai din Cluj-Napoca, Membru al Academiei Române;
e-mail: i_a_pop@yahoo.com

rumân/român – și care (mai ales cel dintâi) au avut și au dobândit în timp și alte înțelesuri. Lămurirea chestiunii se poate încerca din nou, dar numai prin apelul la surse. Iar acestea se găsesc din belșug și se înmulțesc odată cu noile cercetări făcute în arhive și biblioteci. În acest demers, vom evoca doar acele texte care precizează *expressis verbis* cum se numeau românii pe sine și, uneori, prin comparație cum erau ei numiți de către neromâni. Există destui autori care fac referiri și la limbă sau numai la limbă (în locul grupului etnic), dar sensul observațiilor lor este același.

În mod firesc, cel dintâi nume al românilor consemnat de izvoare este acela extern (exonimul) de vlah sau valah (cu variante) și utilizarea sa cea mai timpurie se referă la secolele IX–XI, adică la perioada când românii încep să fie percepuți ca popor constituit, după finalul etnogenezei¹. Cu alte cuvinte, străinii din vecinătate, auzindu-i pe români cum vorbesc, i-au numit valahi, ca și pe ceilalți latinofoni. Cele mai vechi mărturii despre numele intern (endonimul) al românilor – cel provenit din latinescul *Romanus* – trimit inițial în secolele XII–XIV și se întâlnesc în mediul ungar și cel italian². Despre mărturiile timpurii s-a scris mult și elocvent, fără să mai fi apărut noi puncte de vedere sau interpretări. Aceste prime mărturii sunt însă sumare, fără explicații adiacente, spre deosebire de cele ale secolelor ulterioare. Acestea din urmă zăbovesc mai în detaliu asupra celor două etnonime (vlah/valah și român) și le lămuresc originea și evoluția. Cele mai multe date se referă, de-a lungul secolelor medievale, la numele dat de alții românilor, adică la termenul de vlah/valah (cu variante) și este natural să fie așa, din mai multe motive. Mai întâi, cancelariile interne din Țările Române s-au organizat mai târziu decât cele bizantine, cele din regatele și principatele occidentale sau chiar cele din unele entități politice vecine. În al doilea rând, în Evul Mediu, chiar și în Țările Române și în provinciile unde românii erau majoritari sau destul de numeroși, limbile culturii, ale culturii și ale cancelariilor politico-administrative erau slavona și latina, care foloseau tot numele de vlah când se refereau la români. Astfel, însăși elita românilor, până la impunerea în scris a limbii române (adică până după

¹ Cronica Notarului Anonim al regelui Béla al Ungariei se referă la românii din jurul anilor 900 și-i numește *Blaci* sau *Blasi*, ca în izvoarele bizantine (*Blachi*). Vezi George Popa-Lisseanu, *Izvoarele istoriei românilor*, vol. I. *Anonymus, Faptele ungarilor*, București, 1934; Haralambie Mihăescu, Radu Lăzărescu, Nicolae-Șerban Tanașoca, Tudor Teoteoi, *Izvoarele istoriei României. IV. Scriitori și acte bizantine. Secolele IV–XV*, București, 1982; Ioan-Aurel Pop, *Românii și maghiarii în secolele IX–XIV. Geneza statului medieval în Transilvania*, ediția a II-a, revăzută și adăugită, Cluj-Napoca, 2003; idem, *Istoria și semnificația numelor de român/vlah și România/Valahia*, Discurs rostit la 29 mai 2013 în ședință publică, cu răspunsul academicianului Dan Berindei, București, 2013.

² Pentru mediul ungar, vezi *Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius Hungaricus*, Imre Nagy (editor), vol. VIII, Budapest, 1891, nr. 5, p. 9–11; Imre Szentpétery (editor), *Regesta regum stirpis Arpadianae critica diplomatica*, vol. I, partea 1 (1001–1270), Budapest, 1923, nr. 157, p. 50; Alexandru Simon, *Între coroanele Arpadienilor și Asăneștilor: implicațiile unui document de la Béla III*, „Studii și materiale de istorie medie”, vol. XXVIII, 2010, p. 127–136. Pentru mediul italian, vezi Șerban Turcuș, *Prima mărturie străină despre etnonimul „român” (1314)*, „Cele trei Crișuri” (Oradea), seria a III-a, an I (2000), nr. 7–9 (iulie–septembrie), p. 6.

secolul al XVI-lea), nu a folosit numele etnic intern al propriului popor. Totuși, sunt surse din secolele XV–XVI, elaborate în alte limbi decât limba română (și câteva chiar în română), în care autorii notează numele propriu intern al românilor.

Autori italieni, dalmați, francezi

Nicolaus Machinensis (cca. 1427–1480), episcop de Modrussa (Dalmația), legatul lui Pius al II-lea în Ungaria și colaboratorul acestui mare umanist încoronat papă, i-a descris cu destule detalii pe români în opera sa. Trimisul pontifical a discutat la Buda cu martori oculari cunoscători ai românilor, inclusiv cu umanistul Ioan Vitez, episcop de Oradea sau chiar cu anumiți români, cum a fost principele Vlad Drăgulea (Țepeș), deținut atunci de Matia Corvin în capitala Ungariei. În *De bellis Gothorum* (redactată înainte de 1475) scrie: „Vlahii aduc ca argument al originii lor faptul că, deși se folosesc cu toții de limba moesică, care e ilirică, totuși vorbesc de la origine o limbă populară, care e latina, al cărei uz nu l-au părăsit deloc; și când se întâlnesc cu străinii cu care încearcă să intre în vorbă îi întreabă dacă știu să vorbească romana” (*Vlahi originis suae illud praecipuum prae se ferunt argumentum, quod quamvis Mysorum lingua, quae Illyrica est, omnes utantur, vernaculo tamen sermone hos est latino haud prorsus obsoleto ab incunabulis loquuntur, et um ignotis congressi, dum linguae explorant commercium, an Romanae loqui norint interrogant*)³. Autorul este primul care face deosebirea între funcția limbii române ca limbă vorbită de popor (*loquuntur* = ei vorbesc) și cea a limbii slave, folosită ca mod de exprimare a culturii scrise (*utantur* = ei folosesc). De asemenea, când arată că românii îi întreabau pe străini dacă știau să vorbească romana nu este vorba de limba latină. Referirea se făcea, evident, la limba română, numai că numele de „limba română” nu se poate reda pe latinește decât în forma *lingua romana*. Pe de altă parte, cele două nume ale limbilor romană (latină) și română erau atât de apropiate sub aspect fonetic încât se confundau, iar autorii italieni nu remarcău doar latinitatea limbii române, ci și denumirea identică a latinei dunărene cu a limbii romanilor din antichitate. Nicolaus de Modrussa este primul umanist care îi plasează pe români în marea familie a popoarelor romanice: „Prin care cuvânt (Valahi) se denumesc nu numai ei (românii), ci chiar toate națiunile de astăzi asemănătoare italienilor” (*Quo vocabulo – Valachi – non modo ea gens sed omnes quoque finitimae nationes hodie Italos nominant*)⁴. El are respect pentru teoria superiorului său, papa Pius al II-lea (despre proveniența etnonimului vlah de la numele generalului roman Flaccus), dar

³ Giovanni Mercati, *Notizie varie sopra Niccolò Modrusiense*, „Opere Minori”, IV, Città del Vaticano, 1937, p. 247; Șerban Papacostea, *Geneza statului în Evul Mediu românesc. Studii critice*, Cluj-Napoca, 1988, p. 227–228; Adolf Armbruster, *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*, Ediția a II-a, revăzută și adăugită, București, 1993, p. 64–65.

⁴ Alexandru Marcu, *Riflessi di storia rumena in opere italiane dei secoli XIV e XV*, „Ephemeris Dacoromana”, I, 1923, p. 375; A. Armbruster, *op. cit.*, p. 64.

exprimă indirect ideea corectă că vlah este numele comun al latinofonilor români, italieni și al celorlalți romanici.

Tranquillo Andronico (Andreis) sau Andronicus (1490–1571), dalmat din Trau (Troghir), ocrotit de episcopul Statilius al Transilvaniei, partizan al aventurierului venețian Aloisio (Alvise) Gritti⁵, într-o epistolă (datată în 1534) către Ian Tarnowski, comandant suprem al armatei Regatului Poloniei, spune că „romanii au încheiat căsătorii cu provincialii și astfel s-a făcut un popor din două popoare, acestea s-au contopit într-un singur corp și acum își zic romani” (*Connubia iunxit cum provincialibus, ut hoc vinculo unam gentem ex duabus faceret, brevi quasi in unum corpus coaluerunt et nunc se Romanos vocant*)⁶. Andronico a fost în Transilvania prin 1532 și 1534, alături de Francesco della Valle, auzindu-i pe români vorbind. De aceea, spune că românii „nu mai au nimic roman decât limba, dar și aceasta mult modificată și amestecată cu graiuri barbare” (*Sed nihil Romani habent, praeter linguam et ipsam quidem vehementer depravatam et aliquot barbaricis idiomatibus permixtam*)⁷. Astfel, după opinia sa, singura mărturie a latinității românilor rămasă până în acele vremuri ar fi fost doar limba, precum și faptul că românii se chemau pe ei înșiși cu numele venit de la Roma.

Padovanul Francesco della Valle (? – după 1545) – aflat și el în serviciul lui Alvise Gritti – a scris la Veneția, în 1535, după moartea patronului său, *Una breve narrazione...*, cu impresii din cele două călătorii (prima la 1532, iar a doua la 1534) făcute în Țările Române⁸. El spune că locuitorii Țării Românești vorbesc o limbă romanică: „Limba lor este puțin deosebită de limba noastră italiană, își zic în limba lor romani (romei), fiindcă spun că au venit din vremuri străvechi de la Roma, pentru a se așeza în această țară; și când vreunul întreabă dacă știe cineva să vorbească în limba lor valahă, ei spun în felul acesta: știi românește?, adică știi să vorbești limba română, din cauză că limba lor s-a stricat”. (*La lingua loro è poco diversa dalla nostra Italiana, si dimandono in lingua loro Romei prechè dicono esser venuti anticamente da Roma ad habitar in quel paese, et se qualcuno dimanda se sano parlar in la loro lingua valaca, dicono a questo modo: sti rominest?, che vol dire: sai tu Romano?, per esser corrotta la lingua*)⁹. El

⁵ *Călători străini despre Țările Române* (infra: *Călători străini...*), vol. I, îngrijit de Maria Holban, București, 1968, p. 242–245.

⁶ Tranquillus Andronicus, *De rebus in Hungaria gestis al Illustrissimo et Magnifico Ludovico Gritti deque eius obitu epistola*, în *Andrei Veress, Acta et epistolae relationum Transilvaniae Hungariaeque cum Moldavia et Valachia*, vol. I (1468–1540), Budapesta, 1914, p. 243; A. Armbruster, *op. cit.*, p. 90; George Lăzărescu, Nicolae Stoicescu, *Țările Române și Italia până la 1600*, București, 1972, p. 278–280.

⁷ A. Armbruster, *op. cit.*, p. 90.

⁸ *Călători străini...* vol. I, p. 317–320.

⁹ Claudiu Isopescu, *Notizie intorno ai romeni nella letteratura geografica italiana del Cinquecento*, „Bulletin de la Section Historique”, XVI, 1929, p. 15; *Călători străini...*, vol. I, p. 322. A. Armbruster, *op. cit.*, p. 90.

relatează, în continuare, cum au fost bine primiți la o mănăstire din deal, în fața orașului Târgoviște, de niște călugări „greci” (ortodocși), care le-au făcut italienilor o impresie deosebită și le-au povestit „toată istoria așezării locuitorilor din această țară” și anume „că împăratul Traian, învingând și cucerind această țară, a împărțit-o între soldații săi, prefăcând-o în provincie romană, încât, fiind aceștia descinși din cei antici, păstrează numele de romani. Dar, trecând anii, băștinașii au alterat într-atât numele, ca și obiceiurile și limba, încât acum ei cu greu se mai înțeleg; totuși, în prezent, ei se numesc romei, și aceasta am aflat noi de la călugării de la mănăstire” (*tutta l'istoria della venuta di quelli populi ad habitar in quel paese, che fu questa: che havendo Trajano Imperatore debellato et acquistato quel paese, lo divide a suoi soldati, et lo fece come colonia de Romani; ma per il corso de tempi, hanno corrotto si il nome, et li costumi, che a pena s'intendono, però al presente si dimandon Romei, e questo è quanto da essi monacci potissimo esser instruiti*)¹⁰. Francesco della Valle vorbește și el, clar și precis, despre conștiința romanității românilor și despre latinitatea limbii române, fiind primul care reproduce o propoziție românească („Știi românește?”), pe care o înțelege fără traducător.

Alessandro Guagnini (1538–1614), mercenar veronez în slujba regelui de la Cracovia, a luat parte, în 1563, la luptele din Moldova, însoțind trupele polone¹¹. În 1578, s-a publicat prima ediție a operei sale, numite *Sarmatiae Europae Descriptio...*, cu o parte finală numită *Cronaca della Moldavia*. Un pasaj semnificativ despre români, inserat într-o biografie anonimă a lui Despot Vodă, scrisă în timpul celei de-a doua domnii a lui Alexandru Lăpușeanu (1564–1568), a fost atribuit de către Constantin Marinescu lui Guagnini: „Această națiune a valahilor se numește romană (română) și ei spun că își trag obârșia de la exilații alungați de romani din Italia. Limba lor este o corcitură a limbii latine și a celei italiene, astfel încât un italian îl înțelege ușor pe un român” (*Haec natio Valachorum appellatur Romana, et aiunt originem traxisse ab extoribus adactis in exilium a Romanis ex Italia. Lingua eorum est adulterina latinae et italicae linguae, ita quod facili negotio Italus intelligit Valachum*)¹². Adolf Armbruster a fost de acord cu faptul că Guagnini este autorul acestui text¹³. Se remarcă aici o nouă explicare a romanității românilor prin limba lor asemănătoare cu latina și italiana, prin aducerea de coloniști din Italia și prin conștiința pe care o au românii înșiși. Firește, nici acest autor nu dorește să spună că națiunea valahilor se numește pe sine „romană”, ci „română”, dar nu are cum să redea această particularitate a numelui românesc în latinește.

¹⁰ A. Armbruster, *op. cit.*, p. 91.

¹¹ G. Lăzărescu, N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 291–292.

¹² *Vita Despoti Principis Moldaviae*, în Constantin Marinescu, *À propos d'une biographie de Jacques Basilicos l'Héraclides récemment découverte*, în „Mélanges d'histoire générale”, publiés par C. Marinescu, Cluj, 1938, p. 381–397. Apud A. Armbruster, p. 109. *Călători străini ...*, vol. II, îngrijit de Maria Holban, M. M. Alexandrescu Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, București, 1970, p. 291–300.

¹³ A. Armbruster, *op. cit.*, p. 109, nota nr. 87.

Giovan Andrea Gromo (1518–după 1567), militar, era din Bergamo și a slujit în oastea unor principii, între care Ioan Sigismund al Transilvaniei, țară în care a locuit în perioada 1564–1565. A alcătuit o descriere a Transilvaniei în două versiuni, una scurtă, la 1564, dedicată papei și alta dezvoltată, la 1566–1567, dedicată lui Cosimo de Medici, duce de Florența și Siena; pentru aceasta, el a luat adesea date din *Chorographia* lui Georg Reicherstorffer¹⁴. În prima descriere, notează următoarele despre componența etnică a regiunii vizate: „Toate satele sunt locuite de români, și aceasta nu numai în Banat, ci chiar și în Transilvania”. Mai adaugă: „Limba lor se cheamă română sau românească și este aproape o latină macaronească (grosolană)¹⁵; se socotesc urmași ai coloniștilor romani” (*La lingua loro si chiama Romanza o romanescă, et e quasi un Latino maccaronesco. Si tengono discesi da colonie Romane*)¹⁶. Este de remarcat că Gromo dă aici numele limbii române în românește, prin adjectivul *romaneschus/ romanescus*, moștenit în română, în formă aproape neschimbată, din latina târzie¹⁷. În lucrarea extinsă, Gromo enumeră națiunile recunoscute (oficiale) ale Transilvaniei (ungurii și sașii), iar apoi se referă din nou la supușii români, despre care spune: „Cea de-a treia națiune este cea română, care este răspândită în toate părțile din acea țară (a Transilvaniei)... limba lor este străină și diferită de ungară, dar cum ei fac profesii de credință de a fi descinși din colonia romană..., astfel încă folosesc o limbă asemănătoare anticei limbi romane, dar barbară, așa cum le sunt și obiceiurile și veșmintele” (*La terza nazione e la Valaccha, quale e sparsa per tutte le parti di quel Regno..., la lingua loro e aliena et varia dall' Unghera, ma si come fanno professione d'essere discesi da Colonia Romana..., cosi ancora usano lingua assomigliante alla antica Romana, ma barbara si come fanno de' costumi e vestimenti*)¹⁸.

Giulio Ruggiero (? – 1573), om al bisericii, a fost abate, protonotar apostolic și nunțiu apostolic în Polonia¹⁹. Din această ultimă calitate, s-a interesat și de Moldova, țară cu principii vasali ai regilor poloni și cu o oarecare populație catolică (sub 2%)²⁰. A lăsat un raport din 1568 adresat papei Pius al V-lea, în care vorbește

¹⁴ G. Lăzărescu, N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 292–293.

¹⁵ „Limba macaronească” poate fi o limbă vulgară (populară) amestecată cu latina cultă (cf. A. Armbruster, *op. cit.*, p. 125, nota nr. 138) sau o latină grosolană. *Călători străini...*, vol. II, București, 1970, p. 320).

¹⁶ Aurel Decei, *Giovanandrea Gromo. Compendio di tutto il regno posseduto dal re Giovanni Transilvano ed di tutte le cose notabili d'esso regno (sec. XVI)*, „Apulum. Buletinul Muzeului regional Alba Iulia”, II, 1943–1945, p. 165–166; A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. I: 1527–1572, București, 1929, p. 253; *Călători străini...*, vol. II, p. 320; A. Armbruster, *op. cit.*, p. 125, nota nr. 136.

¹⁷ În limba română, ca și în latină, adjectivul respectiv are o formă scurtă („român” din *romanus*) și una lungă („românesc” din *romanescus*).

¹⁸ A. Armbruster, *op. cit.*, p. 125.

¹⁹ G. Lăzărescu, N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 297.

²⁰ I.-A. Pop, *Națiunea română medievală. Solidarități etnice românești în secolele XIII–XVI*, București, 1998, p. 105.

despre Dacia, formată din Moldova, Transilvania și Țara Românească și despre locuitorii săi: „Valahii aceștia sunt, din vechea lor origine, italieni, fiind colonie de romani conduși de Flaccus, care colonie, cu termenul stricat, vor mulți să spună că ar fi zișii valahi, dar eu cred mai degrabă că se cheamă așa, fiindcă este același nume comun în Polonia pentru toți italienii, din care ei își trag originea. Fapt pentru care păstrează încă în mare parte limba latina coruptă, și nu cu totul neasemănătoare cu a noastră italiană...” (*Sono questi Vallachi per antica origine Italiani, per esser colonia de' Romani, condotta da Flacco, la quale con vocabolo corrotto vogliono molti che siano detti Vallachi, ma io credo piu presto che si chiamano cosi, per essere il medesimo commune in Polonia a tutti gl'Italiani, da quali essi hanno origine; perciò tengono ancora in gran parte la lingua latina corrotta, e non al tutto dissimile alla nostra italiana...*)²¹. Romanitatea românilor se bazează și la Ruggiero pe trecutul antic de colonie romană, pe nume și pe limba numită latină coruptă, asemănătoare cu italiana. Aproape la fel spunea, cu peste un secol și jumătate în urmă, episcopul Ioan de Sultanieh. Ruggiero arată corect că numele de valahi dat românilor de către străini nu provine de la numele imaginarii general Flaccus, ci de la denumirea comună dată latinofonilor (pornind de la observația directă că în Polonia italienii și românii erau numiți la fel).

Pierre Lescapier este primul francez care a fost în măsură să furnizeze informații despre limba română, pe baza observațiilor personale. El, care a călătorit la 1574 în Țara Românească și în Transilvania, afirmă că românii înșiși se consideră adevărați urmași ai romanilor, iar limba lor o numesc „romanechte, c'est-à-dire romain”. Limba românilor îi pare călătorului francez un amestec egal între italiană și latină, presărată cu grecisme și cu un fel de pășărească: „Toată țara (Românească) și Moldova și cea mai mare parte a Transilvaniei au fost populate de coloniile romane din timpurile lui Traian împăratul ... Cei ai locului se consideră adevărați succesori ai romanilor și își numesc graiul lor românește, adică roman; cea mai mare parte a vorbelor lor sunt jumătate italiene și jumătate latine, amestecate cu grecește și cu pășărească” (*Tout ce pays – la Walacchie – et Moldavie et la plus part de la Transilvanie a esté peuplé des colonies romaines du temps de Traian l'empereur... Ceux du pays se disent vrays successeurs des Romains et nomment leur parler romanechte, c'est a dire romain; la plus part de leurs parolles sont demies italiennes et demies latines meslées de grec et de baragouin*)²².

Ferrante Capeci (1549–1587), iezuit din Napoli, a fost trimis în Transilvania pentru lupta împotriva Reformei. A venit probabil împreună cu Antonio Possevino. A fost profesor și rector al Universității (Colegiului Major iezuit) din Cluj, fondat

²¹ *Relatione copiosissima del Regno di Polonia...*, în N. Iorga, *Acte și fragmente cu privire la istoria românilor*, I, București, 1895, p. 14; A. Armbruster, *op. cit.*, p. 125–126.

²² Paul Cernovodeanu, *Călătoria lui Pierre Lescapier în Țara Românească și Transilvania la 1574*, „Studii și materiale de istorie medie, IV, 1960, p. 444; *Călători străini...*, vol. II, p. 428–429; A. Armbruster, *op. cit.*, p. 127.

în 1581. A murit de ciumă la Cluj, nu înainte de a-i cunoaște direct pe români. Au rămas de la el două scrisori din 1584, în care spune că românii „au limba asemănătoare cu italiana, astfel încât se poate învăța în câteva luni, după cum și ei (românii) învață ușor limba italiană; ba chiar ei se și cheamă românești...” (*Hanno lingua simile all'italiana moderna, tal che fra pochi mesi si potrebbe bene imparare la loro lingua; come essi facilmente imparano l'italiano. Anzi essi si chiamano romaneschi...*)²³. El mai adaugă că românii sunt cei mai vechi locuitori ai Transilvaniei și numește Banatul Valahia (spune că Lugojul și Caransebeșul sunt în „Valahia”), atestând faptul că această provincie, locuită în majoritate de români, era privită ca o țară românească²⁴.

Un iezuit anonim italian face, la 1587, o descriere a Moldovei pentru papa Sixt al V-lea (1585–1590), care urmărea crearea unei alianțe antiotomane, cu includerea Țărilor Române: „Acești oameni, deși de rit grec, sunt totuși prieteni ai numelui de roman, și prin limba stricată provenită din latină, și prin opinia pe care o au de a fi descins din romani și se cheamă între ei cu numele de romani” (*Questa gente, se bene e di rito greco, e pero amica del nome Romano, si per la lingua corotta de la latina, si per l'opinione che hanno d'esser discesi da Romani et con nome de Romani si chiamano fra di loro*)²⁵. Părintele iezuit nu subliniază doar latinitatea limbii, ci și alte două lucruri importante: caracterul autohton al conștiinței latinității românilor și faptul că moldovenii se numeau pe sine între ei români, fiind identici ca limbă, veșminte, obiceiuri și rit cu românii din Țara Românească (*...Da mezzogiorno vi è la Valachia, la quale ha un istessa lingua, habiti, costumi e rito...*)²⁶.

Giovanni Francesco Baviera, din familia Della Rovere și a ducilor de Urbino, a venit în Transilvania ca gentilom la curtea lui Sigismund Báthory și a rămas până în 1594²⁷. A scris *Ragguaglio di Transilvania*, inspirându-se din unii predecesori²⁸. Arată că în această provincie sunt răspândiți mulți români care spun că sunt urmași ai acelor vechi colonii romane, lucru ușor explicabil prin limba lor plină de cuvinte latine și italiene corupte²⁹.

Friulanul Marcantonio Nicoletti da Cividale (1536–1596) a rezervat, în vasta sa operă, o pagină și românilor: „Oameni pastorali, cu aspect frumos, cu corpul drept și bine clădit..., care, deși așa de nenobili, așază prima lor origine în nobilimea romană. Amestecă multe cuvinte slave cu vorbe romane, dar abătute de

²³ L. Lukács, *Documenta romana Historiae Societatis Jesu in regnis olim corona hungarica unitis*, III (1581–1586), Romae, 1967, p. 403; A. Armbruster, *op. cit.*, p. 131.

²⁴ G. Lăzărescu, N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 310.

²⁵ I. C. Filitti, *Din documentele Vaticanului*, II. *Documente politice (1526–1788)*, București, 1914, p. 45; A. Armbruster, *op. cit.* p. 131.

²⁶ I. C. Filitti, *op. cit.*, p. 46; A. Armbruster, *op. cit.*, p. 132.

²⁷ G. Lăzărescu, N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 317–318.

²⁸ Alessandro Baviera, *La Transilvania nel Cinquecento descritta da Giovanni Francesco Baviera*, „Corvina”, III, 1940, nr. 10, p. 687–693.

²⁹ G. Lăzărescu, N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 318.

la rostirea adevărată...” (*Huomini pastorali, di bello aspetto, di corpo dritto et elevato ... che cosi ignobili referiscono la lor prima origine alla nobilta romana. Confondo colle schiave molte parole romane ma traviate dalla vera pronuncia...*)³⁰. Și în acest caz, în ciuda influenței slave, latinitatea iese la lumină, fiind remarcată. Autorul știe că românii înșiși se pretind descendenți din „nobilimea romană”.

Giovanni Antonio Magini (1555–1617), matematician, geograf și astronom, profesor la universitatea din Bologna, a scris *Geographiae universae tum veteris, tum novae, absolutissimus opus*, redactată prin 1595, publicată la Veneția în 1596³¹. Are informații corecte despre Țările Române de la un student sas transilvănean de la Padova, Johannes Hertel. De aceea, scrie despre români că sunt descendenții vechilor locuitori aduși de Traian și că acești coloniști, după două secole de conviețuire cu dacii, au devenit un nou popor, care păstrează numele de romani între membrii săi, dar care este numit valah de către străini. Continuă, scriind că dintre toate popoarele vechi din Transilvania au supraviețuit, în ordine, doar românii (numiți *Romani*), secuii (numiți *Scythae*), sașii (numiți *Saxones*) și ungurii (numiți *Hungari*). Despre români, mai afirmă că au conștiința romanității lor. Numele de valah – spune – nu vine de la Flaccus, ci de la cel dat în general de către străini popoarelor romanice. Pentru a dovedi aceasta, arată că germanii, polonezii și maghiarii îi numesc aproape la fel pe italieni și pe români. Prin Hertel, Magini dă și el o explicație corectă a etnonimului vlah (după ce Lebelius și, parțial, Reicherstorffer făcuseră același lucru)³².

Giorgio Tomasi (?–după 1621), venețian, a fost protonotar al nunțiului apostolic Alfonso Visconti, pe care l-a însoțit în Transilvania, ajungând secretar al lui Sigismund Báthory. A stat în Transilvania între 1596–1599 și a scris lucrarea *Delle guerre et rivolgimenti del regno d’Ungaria et della Transilvania...* (inspirată din Botero și Reicherstorffer, publicată la Veneția în 1621)³³. El notează romanitatea românilor și caracterul lor unitar în cele trei țări: „Limba, mai ales din Țara Românească, unde trăiesc puțini alții decât valahii, este latina și italiana stricată, semn că au fost colonii ale romanilor. Zicând Zieo lui Dio, domniata pentru dominatio tua, callo pentru cavallo ... Socotesc de ocară numele de valah, nevoind să fie chemați cu alt cuvânt decât românești și mândrindu-se că-și au originea în romani ...” (*L’idioma in particolare della Transalpina, ove pochi altri habitano che Valacchi, è il latino et Italiano corrotto, Segni vero di esserci state Collonie de’ Romani. Dicendo à Dio, Zieo, à Dominatio tua, Domniata, al Cavallo, Callo. Tengono per ignominia il nome di Valacco, non volendo essere appellati con altro vocabolo che di Romanischi, gloriandosi d’havere origine da*

³⁰ Dimitrie Găzdaru, *Publicații rare sau necunoscute despre limba și poporul românesc*, „Cuget Românesc”, VI, 1957–1958, p. 91; A. Armbruster, *op. cit.*, p. 151.

³¹ G. A. Maginus, *Geografia cioè Descrittione Universale della Terra, partita in due volume...*, Venetia, 1596. Vezi G. Lăzărescu, N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 325–327.

³² A. Armbruster, *op. cit.*, p. 146–147.

³³ G. Lăzărescu, N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 327–328; A. Armbruster, *op. cit.*, p. 150, nota 28.

Romani...)³⁴. Astfel, Tomasi explică romanitatea românilor prin trecutul lor antic, prin limbă, prin veșminte și prin numele de roman, de care românii erau mândri. La Tomasi, apare pentru prima oară în contrast mândria românilor de a fi romani cu repudierea numelui (considerat peiorativ) de vlahi (olahi).

Autori polonezi

În 1595, are loc o intervenție a armatei poloneze în Moldova, pentru înlocuirea domnului Ștefan Răzvan cu Ieremia Movilă, un principe fidel regilor de la Cracovia. Atunci, la 27 august 1595, cancelarul Zamoyski se adresa boierilor moldoveni, numindu-i pe munteni „romani” (moldovenii sunt chemați, după obiceiul polon, valahi, aproape la fel cu italienii)³⁵. Ieremia Movilă este prezentat drept principe autentic, din stirpea domnilor „Valahiei” (Moldovei) și nu dintre „munteni” (numiți cu numele lor intern de „români”): „... Vă punem în frunte pe bărbatul desăvârșit care este urmaș de sânge, pe ilustrul și măritul domn Ieremia Movilă, și nu pe un oarecare fals, din stirpea domnilor Țării Românești a Moldovei – deși mulți au pretins până acum astfel succesiunea –, nici din cea a românilor din Țara Românească (din sud), ci pe unul nobil dintre oamenii Țării Românești a Moldovei” (... *Et non fictum quandam stirpis palatinorum Valachiae – sicuti multi hactenus eiusmodi praetenderunt successionem – nec aliquem Romanorum, sed gentis Valachiae nobilem, virum probum, qui est sanguis de sanguine, illustrem et magnificentum d. Hieremiam Mozilam vobis praeficiemus*)³⁶. În acest text, este interesant faptul că românii moldoveni sunt numiți după numele lor dat de străini, pe când românii de la sud de Carpați apar cu numele lor intern. Probabil că aceasta se întâmplă și din nevoia de a-i deosebi pe munteni de moldoveni, în condițiile în care cancelarul Zamoyski, ca și alți membri ai elitei polone, le ziceau moldovenilor valahi (prin care erau numiți de alții muntenii), dar cunoșteau și numele de român.

Într-o descriere anonimă a Moldovei, de inspirație polonă, scrisă pentru uzul papal (*Ignotus ad rei memoriam brevis historia Dacorum usque ad Stepahnum III (voievodam Moldaviae...)*), tot la finele secolului al XVI-lea, se spune despre locuitorii țării: „Sunt daci născuți din italici și romani ..., care în limba lor se cheamă români de la romani, în a noastră valahi, în același fel în care sunt chemați în italiană. Iar valahii în polonă sunt același lucru ca italicii în latină ... Ei, prin firea lor, obiceiuri și limbă, nu sunt mult diferiți de poporul Italiei” (*Sunt Daci ex Italis Romanisque procreati ... qui eorum lingua Romani a Romanis, nostra Valasci, eodemque modo ab Italis appellantur. Valasci enim Polonis idem est, quod*

³⁴ Ioan Domșa, *Referințele lui Giorgio Tomasi despre Transilvania și Țările Române*, „Anuarul Institutului de istorie națională”, X, 1945, p. 290–324.

³⁵ A. Armbruster, *op. cit.*, p. 144–145.

³⁶ Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. XII/1 (1594–1600), ediție de Nicolae Iorga, București, 1903, p. 99.

*Itali Latinis... Hi natura, moribus et lingua non multum a vulgo Italiae absunt...*³⁷. Aici, după maniera umaniștilor de a arhaiza, moldovenii sunt numiți „daci” de origine italo-romană și sunt prezentați drept vorbitori de limbă romanică, încadrați între celelalte popoare romanice. Autorul știe că moldovenii se numesc pe sine români și că polonezii îi numesc valahi, ca și pe italieni.

Stanislaw Orzechowski (1513–1566), polonez, în *Analele* sale (1554), scrie: „Ei – dacii, adică românii – sunt născuți din italici și romani ... Pe daci ... care se numesc în limba lor români, iar în a noastră, de la italieni, valahi. Cuvântul Wloszy este la polonezi exact cum este la latini cuvântul italici; a căror țară este Moldova ... Ei, prin fire, obiceiuri și limbă, nu se deosebesc cu mult de civilizația Italiei și sunt oameni cruzi și de mare virtute” (*Hi erant ex Italis Romanique procreati ... Dacos ... qui eorum lingua Romini a Romanis, nostra Walachi, ab Italis appellatur. Wloszy enim Polonis idem est, quod Itali Latinis; quorum regio Moldavia... Hi natura, moribus et lingua non multum a cultu Italiae absunt, suntque homines feri, magnaue virtutis*)³⁸. Autorul polon afirmă și el că românii (cei din Moldova, pe care i-a cunoscut direct) se numesc pe limba lor „romini”, de la romani, că limba polonă subliniază și ea originea lor latino-italiană, că „dacii” își dovedesc originea romană prin nume, fire, limbă, fel de viață și virtutea romană.

Martin Cromer (1512–1589), autorul unei istorii naționale polone, publicate la 1555, scrie: „Valahii ... folosind din bătrâni o limbă nouă barbară și romană amestecată și stricată ... În limba polonezilor și chiar a tuturor slavilor, nu numai acestor popoare (din cele trei principate), ci chiar și tuturor celor de neam italic li se zice Vulassi și Volossi, ceea ce este prin sine un argument că aceștia (valahii) sunt popor italic ...” (*Valachi... lingua nova ex veteri sua barbara et Romana confusa ac corrupta utentes...Polonorum quidem atque Slavorum omnium lingua non modo hi populi, verum etiam omnes Italici generis Vulassi et Vulossi dicuntur, quod ipsum etiam argumento est Italicum hanc gentem esse ...*)³⁹. Cromer afirmă romanitatea românilor și pe baza limbii, care trădează originea. El știe că în limbile slave numele dat românilor este similar celor dat tuturor popoarelor romanice, de unde trage concluzia că românii sunt tot „italici”, adică de origine romană⁴⁰.

Autori sași, maghiari, croați

Johannes Lebel (cca. 1490–1566), părintele istoriografiei săsești, scrie „cântecul istoric” *De oppido Thalmus*, în 1542, redactat din nou în 1559 (publicat

³⁷ *Elementa ad fontium editiones*, XXVII (Res Polonicae in archivo Mediceo Florentino), II, ed. V. Meysztowicz și W. Wyhowska de Andreis, Romae, 1972, p. 18; A. Armbruster, *op. cit.*, p. 145.

³⁸ St. Orichovius, *Annales polonici ab excessu Sigismundi*, în I. Dlugossus, *Historiae polonicae libri XII*, II, Lipsiae, 1711, col. 1555; A. Armbruster, *op. cit.*, p. 115.

³⁹ Martin Cromer, *De origine et rebus Polonorum libri XXX*, Basileae (Basel), 1555, p. 312–313.

⁴⁰ A. Armbruster, *op. cit.*, p. 115–116.

de Johann Seivert, la Sibiu, abia în 1779)⁴¹. Românii sunt, pentru el, urmașii coloniștilor italieni aduși de Traian. El traduce corect etnonimul *Valachus* prin „italian roman”. Spune că acesta, adică *Valachus*, este numele dat de străini românilor, fiindcă aceștia își zic lor înșiși „Rumuini” (*Idcirco vulgariter Rumuini sunt appellati*)⁴². După cum se vede, nici acest autor nu poate reda în latină vocala „â” din etnonimul „român” și o înlocuiește cu grupul vocalic „ui”. Lebel a cunoscut desigur și limba românilor pe care o declară „limba romană”. El afirmă descendența romană a românilor, latinitatea limbii lor și romanitatea numelui lor din surse locale proprii, din cunoaștere proprie, în mediul săsesc transilvan. Este vorba despre o teorie de contact, fiindcă sașii îi cunoșteau direct pe români.

Anton Verancsics sau Verantio (1504–1573), dalmat, de fapt croat maghiarizat, cu studii la Padova, prepozit al capitlului Transilvaniei, secretar regal, episcop de Pécs, episcop de Alba Iulia, ajunge la cele mai înalte demnități, precum cea de arhiepiscop de Strigoniu, vicerege al Ungariei habsburgice și cardinal⁴³. I-a cunoscut direct pe români și a scris despre ei bazat mai mult pe experiența personală decât pe scrierile umaniștilor: „Valahii își trag originea de la romani... Lăsând la o parte nenumăratele cuvinte pe care valahii le au întocmai și cu același înțeles ca în limba latină și în dialectele italienilor, când întreabă ei pe cineva dacă știe să vorbească pe limba lor valahă spun: Oare știi româna?, sau când întreabă dacă este valah, îl întreabă: Dacă este român?” (*Valachos a Romanis originem ducere... Prateritis igitur infinitis vocabulis, quae Valacchi cum lingua latina et Italarum vernacula eadem ac certe intelligibilia habent; interrogantes, quamquam, an sciret Valacchice: scisne, inquunt Romane? et an Valachus esset: num Romanus sit? quaerunt*)⁴⁴. Verancsics spune că termenul de vlah are origine slavă și înseamnă deopotrivă român și italian, ceea ce este încă o dovadă a latinității românilor. Nu este de acord cu proveniența lui vlah din numele presupusului general Flaccus, ci spune că românii sunt romanici prin trecutul Daciei romane, prin limbă și prin nume. Este unul dintre numeroșii autori care atestă felul cum se numeau pe sine românii în secolul al XVI-lea: „Valahii, care se numesc pe sine romani” (*Valacchi, qui se Romanos nominant*)⁴⁵. Firește că valahii nu se numeau atunci romani, ci români, dar asemănarea era izbitoare pentru oricare cunoscător, iar redarea etnonimului intern în latinește se putea face, în forma cea mai apropiată, doar prin *Romanus*.

Sasul Gaspar Helth (Heltai) din Cisnădie, stabilit la Cluj (unde a și murit în jurul anului 1579), zice că, înainte de germanici și de unguri (huni), Transilvania a fost locuită de romani, din care au rămas valahii care se numesc pe sine români

⁴¹ A. Armbruster, *op. cit.*, p. 95–96.

⁴² Iohannes Libelius, *De oppido Thalmus. Carmen historicum...*, Cibinii, 1779, p. 12. A. Armbruster, *op. cit.*, p. 96, nota 51.

⁴³ *Călători străini...*, vol. I, p. 393–396.

⁴⁴ Antonius Wrancius Sibenicensis Dalmata, *De situ Transsylvaniae, Moldaviae et Transalpiniae*, „Monumenta Hungariae Historica. Scriptorum”, II, Pesta, 1857, p. 134–135; A. Armbruster, *op. cit.*, p. 101.

⁴⁵ A. Wrancius Sibenicensis Dalmata, *op. cit.*, p. 126. A. Armbruster, *op. cit.*, p. 101.

(*Románusok*)⁴⁶. Tot ca atunci (1579), Leonhard Uncius, poetul laureat al curții Ștefan Báthory, arăta că la curtea princiară a Transilvaniei se discuta despre originea romană a românilor⁴⁷.

Wolfgang Kowachoczy, cancelarul lui Ștefan Báthory, lăsând scriere de actualitate politică (*De administratione Transylvaniae Dialogus...*, Cluj, 1584), spune, în forma dialogului dintre persoane fictive, că valahii, care se dădeau drept romani în mod obișnuit, erau urmașii romanilor, în vreme ce limba românilor ar fi mai aproape de latină decât italiana (*Quod enim? annon Valachi nostri, qui se nunc etiam Romanos vulgo venditant, eorum reliquie sunt? [...] Cur? Nonne tibi fidem facit satis luculentam sermo illorum vernaculus, qui plus ferme habet in se Romani et Latinitatis, quam prasens Itolorum lingua?*)⁴⁸. În acest dialog, personajul Philodacus⁴⁹ îi apără pe români, iar Eubolus îi defăimează.

Szamosközi István, maghiar transilvănean, cu numele latinizat Stephanus Zamosius (cca. 1565–1612), în ale sale *Analecta lapidum...*, scrie că românii sunt urmașii romanilor (colonia romanilor s-a transformat în neamul românilor), că această descendență e atestată de limba lor, desprinsă din latină, la fel ca limbile italiană, spaniolă și franceză: „Vechea limbă latină s-a topit în patru dialecte speciale și foarte deosebite, în italiană, franceză, spaniolă, română, în care urmele unicei limbi latine strălucesc drept dovezi indubitabile” (*Vetus Latina lingua, in quatuor praecipuas, longeque discrepantes disperdita est dialectos, in Italicam, Gallicam, Hispanicam, Valachicam, in quarum singulae Latinae linguae vestigia non dubiis indicii elucent*)⁵⁰. El mai adaugă că românii se numesc pe sine romani (*Quin etiam sese adhuc Romanos appellant*)⁵¹. După impunerea stăpânirii principelui român Mihai Viteazul asupra Transilvaniei, opinia lui Zamosius – profund afectat de marile evenimente de atunci – se schimbă, iar admirația față de români este înlocuită cu ura. Acum el spune că nu romanii (retrași la sud de Dunăre în secolul al III-lea al erei creștine), ci dacii romanizați, trăitori vreme de două

⁴⁶ B. Capesius, *Neue Forschungen über Gaspar Helth (Heltai Gáspár)*, „Forschung zur Volks- und Landeskunde”, VIII, 1965, 2, p. 96–97; A. Armbruster, *op. cit.*, p. 133.

⁴⁷ Leonardus Uncius, *Poematum libri septem de Rebus Ungaricis*, Cracoviae, 1579, lib. V, VI, VII; A. Armbruster, *op. cit.*, p. 133–134.

⁴⁸ W. Kowachoczy, *De administratione Transylvaniae Dialogus. Adiecta est ad Maximum et Victorem Poloniae Regem Gratulatio*, Claudiopoli Transilvanorum, 1584, 34 file; A. Armbruster, *op. cit.*, p. 135.

⁴⁹ Numele personajului se traduce prin „Iubitorul de daci”, românii fiind denumiți astfel (adică daci) în acord cu maniera autorilor umaniști de a arhaiza etnonimele și toponimele.

⁵⁰ Stephanus Zamosius, *Analecta lapidum vetustorum et nonnullarum in Dacia antiquitatum*, Francofurti ad Moenum, 1598, p. 12. Prima ediție a apărut la Padova, în 1593. A. Armbruster, *op. cit.*, p. 153–154 (textul latin la p. 154, nota 40); Eugenio Coseriu, *Limba română în fața occidentului, de la Genebrardus la Hervás. Contribuții la istoria cunoașterii limbii române în Europa Occidentală*, în românește de Andrei A. Avram, Cluj-Napoca, 1994, p. 20–21. Pentru date ample despre Zamosius și români, vezi Ioachim Crăciun, *Cronicarul Szamosközy și însemnările lui privitoare la români (1566–1608)*, Cluj, 1928, passim.

⁵¹ St. Zamosius, *op. cit.*, p. 12.

secole sub jugul romanilor, au păstrat limba latină, care s-a transformat apoi în română⁵². Această teorie, în fond, nu este foarte departe de realitate, dar, pentru umanistul afectat de stăpânirea românească din Transilvania anilor 1599–1600, ea are un tâlc aparte: românii nu trebuie să fie urmașii nobililor și civilizațiilor romani, ci ai barbarilor daci, fie ei și romanizați.

Autori români

Umanistul Nicolaus Olahus (1493–1568), născut în Transilvania, într-o familie de origine română din Țara Românească trecută la catolicism, a ajuns la cele mai înalte demnități religioase (arhiepiscop primat al Ungariei) și politice (regent al Ungariei habsburgice). În lucrarea sa *Hungaria* (1536) spune: „Moldovenii au aceeași limbă, aceleași obiceiuri și aceeași religie ca și muntenii; se deosebesc în parte doar prin îmbrăcăminte... Limba lor și a celorlalți români a fost odinioară romană, ca unii care sunt coloni ai romanilor. În vremea noastră, limba moldovenilor se deosebește foarte mult de aceea (limba latină), dar vorbele lor pot fi înțelese de latini... Românii spun că sunt coloni ai romanilor. Argumentul acestui lucru este că au multe în comun cu limba romană și se găsesc în acest loc foarte multe monede ale acestui popor, fără îndoială indicii mari ale vechimii și stăpânirii romane aici” (*Lingua, ritu, religione eadem Moldavi utuntur, qua Transalpina; vestitu aliqua saltem ex parte differunt ... Sermo eorum et aliorum Valachorum fuit olim Romanus, ut qui sint coloniae Romanorum; nostra tempestate, maxime ab eo differt; praeterquam quod multa eorum vocabula latinis sint intelligibilia... Valachi Romanorum coloniae esse traduntur. Eius rei argumentum est, quod multa habeant communia cum idiomate Romano, cuius populi pleraque numismata, eo loci reperiuntur; haud dubie, magna vetustatis imperiique Romani istic indicia*)⁵³. La aceste informații trebuie să adăugăm și comentariile Adam Francisc Kollarius, editorul ediției *Hungariei* de la 1763: „Toți valahii se consideră pe ei înșiși ca fiind Rumunyi, adică romani, și socot că vorbesc rumunyeschte, adică limba romanilor. Limba lor mai curată are cea mai mare înrudire cu limba italiană; dar în limba de care se folosesc în biserică, mai ales bihoreni, au în plus cuvinte slave, din pricina religiei pe care au primit-o, dacă nu mă înșel, de la popoare slave, care au adoptat dogma și ritul grec și le păstrează cu cea mai mare dârzenie”⁵⁴. Kollarius spune că a fost în misiune la Oradea, în 1754, unde a lucrat și a vorbit cu românii, convingându-se direct de latinitatea limbii române.

⁵² A. Armbruster, *op. cit.*, p. 154.

⁵³ Nicolaus Olahus, *Hungaria sive de originibus gentis, regionis, situ, divisione, habitu atque opportunitatibus*, în Mathias Bel, *Adparatus ad Historiam Hungariae*, Posonii (Bratislava), 1735, p. 25–26; idem, *Hungaria et Atila*, ediție de A. F. Kollarius, Vindobonae (Viena), 1763; *Umanistul Nicolaus Olahus (Nicolae Românul) (1493–1568). Texte alese*, studiu introductiv și note de I. S. Firu și Corneliu Albu, București, 1968, p. 81–82 (text românesc). A. Armbruster, *op. cit.*, p. 93–94.

⁵⁴ *Umanistul Nicolaus Olahus...*, p. 83.

Într-un document redactat de Paulus de Varda, primatul Ungariei și emis de regele Ferdinand, la 23 noiembrie 1548, ca motivare a reînobilării lui Olahus, se spune: „Într-adevăr se știe că ei (românii) se trag chiar de la Roma, cetatea stăpână a lumii și au fost așezați într-o parte foarte bogată a Daciei, care se numește Transalpina, spre a stăvilii incursiunile vecinilor inamici..., de aceea, chiar și acum, pe limba lor se numesc romani... Neamul tău a excelat, dând naștere multor conducători dintre cei mai de seamă. Printre aceștia se spune să au strălucit, în chip cu totul deosebit, și Iancu de Hunedoara, tatăl vestitului rege Matia ...” (*Inter quas, Valachi, gentiles tui, minime postremas habent: ut quos ab ipsa rerum domina urbe Rome oriundos et in veteris illius Daciae opulentissima parte, cui nunc nomen est Transalpinæ, ad arcendos hostium finitimorum in provincias Romanas incursiones, collocatos esse constat; unde nunc quoque sua lingua Romani vocantur. Generis itaque tui nobilitatem refert monoceros simul et ingentium, nam que in fera asperitas est, ea in homine fortitudo vocatur. Qua tua ista gens semper prepollens fuit, multorum prestantissimorum ducum genitrix, inter quos et Johannis Huniades, incliti regis Mathiæ pater...*)⁵⁵.

Este util de știut cum sunt numiți românii în textele religioase românești din secolul al XVI-lea. Se știe astăzi, fără să mai fie nevoie de nicio demonstrație, că, în toate textele românești păstrate din secolul al XVI-lea încoace, termenul de „vlah” (cu variantele sale), prezent în înscrisurile din alte limbi, a fost tradus, în chip invariabil, prin „român” („rumân”). De sub teascurile diaconului Coresi, au ieșit la Brașov, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, nouă cărți în limba română, între care: *Întrebare creștinească*, la 1559 (poate o reimprimare a Catehismului sibian din 1544, pierdut), *Faptele apostolilor*, la 1563, *Tâlcul evangheliilor*, la 1564, *Psaltirea*, la 1570, *Carte de învățătură*, la 1581⁵⁶. Și în epilogurile tipăriturilor coresiene (adică în texte originale, netraduse din alte limbi) se vede că românii și limba lor poartă numele date de românii înșiși, adică „rumân”, „rumânească”. Astfel, în *Întrebare creștinească* (1559), se scrie: „... După aceea, nește creștini buni socotiră și scoaseră cartea de în limba srăbească pre limba rumânească... să înțeleagă toți oamenii cine-s rumâni creștini”⁵⁷. În *Psaltire* (1570), se justifică astfel nevoia cărților românești: „Cu mila lui Dumnezeu, eu, diaconul Coresi, dacă văzui că mai toate limbile au cuvântul lui Dumnezeu în limba lor, nu mai noi, rumânii, n-avem...”⁵⁸. Prin urmare, numele de sine dat românilor era cel provenit din latinescul *Romanus*.

⁵⁵ Alexandru Tonk, *Diplomele de înobilare ale lui Nicolaus Olahus. Unele probleme privind genealogia familiei Olahus*, „Revista Arhivelor”, XII, 1969, 1, p. 24. *Umanistul Nicolaus Olahus...*, p. 85–86; *Călători străini...*, vol. I, p. 484–500.

⁵⁶ A. Armbruster, *op. cit.*, p. 110–111.

⁵⁷ Ioan Bianu, Dan Simonescu, *Bibliografia românească veche*, vol. IV (1508–1830), adăugiri și îndreptări, București, 1944, p. 6; A. Armbruster, *op. cit.*, p. 110.

⁵⁸ Ioan Bianu, Nerva Hodoș, *Bibliografia românească veche*, vol. I (1508–1716), București, 1903, p. 56; A. Armbruster, *op. cit.*, p. 111.

Dar numele de român apare și în alte circumstanțe. În *Faptele apostolilor* (ediția românească de la Brașov, din 1563, a diaconului Coresi), se poate citi: „...Și spunu năravurele ce nu ne se cade noao a priimi și a le face, Rumâni sântemu”⁵⁹. Natural, se pune întrebarea ce fel de „rumâni” puteau să existe pe vremea când apostolii umblau pe pământ. Pentru a răspunde, s-a apelat la textele originale sau la textele-martor, după care s-a făcut traducerea în românește: în textul slav e scris *rimeanini*, iar în cel latin *quum simus Romani*⁶⁰. Așadar, „rumânii” din *Faptele apostolilor* sunt romanii antici. Prin urmare, *Romanus* din latină s-a tradus, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, și prin forma „rumân”.

Ultima inițiativă protestantă în materie de tipărituri românești se leagă de episcopul Mihai Tordaș (superintendent calvin al românilor) care, cu sprijinul lui Sigismund Báthory (catolic), tipărește *Vechiul Testament*, cunoscut sub numele de *Palia de la Orăștie* (1581–1582), prin munca fiului lui Coresi, Șerban și a diaconului Marin. În prefața *Paliei* predomină forma „român” și „românesc” (doar o dată se folosește „rumâni”). În ziua terminării *Paliei* (14 iulie 1582), Mihai Tordaș se adresează enoriașilor printr-o enciclică în limba latină, recomandându-le să citească în limba română (*Encyclica episcopi Valachici in Transsilvania*), de fapt versiunea latină a finalului prologului *Paliei*: *...Ego, Tordas Mihaly, electus in Transsilvania Romanorum Episcopus... in lingua Romana... in linguam Romanam vertimus, et eos vobis, fratribus Romanis, ita legendos donamus... confratribus Valachis... confratribus Romanis*⁶¹. Prin urmare, superintendentul (cum îl numeau oficialii Transilvaniei) și episcopul sau vlădica (cum îl numeau și socoteau românii) Mihai Tordaș se cheamă pe sine „episcopul romanilor”, numește limba sa și a enoriașilor „limba romană”, se adresează credincioșilor săi cu formula „frați (confrați) romani” etc., ceea ce arată că, în epocă, se crease o sinonimie perfectă între termenul latinesc de *Romanus* și cel românesc de „român” („rumân”). Cel mai important lucru, în contextul de față, este că formula „episcopul românilor” este tradusă în latinește prin *episcopus Romanorum*. Să mai notăm că, în același text, se folosesc în paralel, pentru a-i denomina pe români, formele de *Valachus* și de *Romanus*, ceea ce arată perfectă lor sinonimie, ca și obișnuința mai recentă de a le folosi concomitent. Cel mai important lucru este însă dat de aceea că, în unele texte interne transilvane în limba română, romanii sunt desemnați ca români, iar, în unele texte interne în latină, românii apar ca romani.

Mărturiile de mai sus oferă câteva certitudini. În primul rând, ele arată că străinii îi considerau pe români romanici și latinofoni. În al doilea rând, se vede faptul că românii (unii dintre ei) aveau în Evul Mediu conștiința romanității lor (adică știau că se trag din romani și, uneori, se mândreau cu această origine). Faptul acesta contrazice opinia – exprimată în trecut, dar prezentă și acum în anumite studii – privind preluarea de către români a ideilor romanității propriului

⁵⁹ A. Armbruster, *op. cit.*, p. 111.

⁶⁰ *Ibidem*.

⁶¹ *Ibidem*, p. 112–113.

popor de la autorii străini, mai ales italieni, sub influența umanismului. În al treilea rând, se reflectă denumirea de sine dată românilor, aceea de „român”, provenită din latinescul *Romanus*, în contrast cu numele de vlahi sau valahi. Se mai atestă și faptul că, în secolul al XVI-lea, numele de vlah/ olah începea să fie socotit, în mediul românesc, de ocară. De fapt însă, independent de percepție, ambele etnonime – rumân/ român și vlah/ valah – demonstrează romanitatea românilor, primul cu accent pe etnie (pentru că provine din numele de *Romanus*) și al doilea cu accent pe limbă (fiindcă înseamnă latinofon, adică vorbitor de limbă romanică). În secolul al XVI-lea și ulterior – în epoca modernă tot mai des – se fac și primele clasificări științifice ale românei între limbile romanice (uneori prin exemplificare cu rugăciunea „Tatăl nostru”). De astfel, în Evul Mediu și mai ales spre finalul său și în epoca Renașterii, deopotrivă românii și străinii cunoșteau romanitatea poporului neolatin de la Dunărea de Jos și de la Carpați și o afirmau în variate ocazii, de la tratate lingvistice la scrisori, de la rapoarte diplomatice la note de călătorie, de la cronici la lucrări religioase, politice, literare, juridice sau filosofice.